

ЖАРАТЫЛЫШТЫ ПАЙДАЛАНУУНУН ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ ЖӨНҮНДӨ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары жаратылышты пайдалануу түшүнүгүнүн келип чыгышы жана анын зарылдыгы каралган. Жаратылышты пайдалануу түшүнүгүнүн пайда болуусу жана калыптанышы жасаатында изилденген окумуштуулардын берген аныктамалары жазылган. Ошондой эле жаратылышты пайдалануу жөнүндөгү ой жүзүртүүлөрдүн өнүгүүсү берилди. Изилдөөнүн негизги максаты окумуштуулардын жана илим изилдөөчүлөрдүн жаратылышты пайдалануу терминине берген аныктамаларынын окшоштук жактарын жана айырмачылыктарын, көп кырдуулугун ачып көрсөтүү болуп саналат. Жаратылышты пайдалануу илим катары өнүгүүсүндө, усулдарын иштеп чыгууда анын теориялык изилдөөлөрү чечүүчү маселеге ээ. Айрыкча, азыркы учурда, жаратылышты пайдалануунун салттуу формасын жана адамзаттын ар түрдүү жаратылыш чөйрөлөрүнүн шарттарына болгон туруктуулугун, жаратылыш ландшафттарынын шарттарына маданий-чарбанын адаптация алышын тарыхый тажрыйба катары өзгөчө изилдөөгө алууда. Андыктан, бул илимий макаланын жаратылышты пайдалануу жасаатындагы изилдөөлөргө практикалык маселеси жогору.

Негизги сөздөр: жаратылышты пайдалануу; коом; геоэкология; жаратылыш ресурсу; калк; чарба; туруктуу өнүгүү.

О ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМАХ ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ

В данной работе предметом исследования является возникновение термина природопользование и даны определения ученых, изучающих природопользование. А также рассмотрены вопросы эволюции представлений о природопользовании. Цель исследования - раскрыть схожесть и противоречивость мнений ученых и исследователей в определении термина природопользования изучить разносторонность мнений. При изучении природопользования как науки, решающим фактором является изучение теоретических аспектов. Актуальные сейчас исследования стандартных форм природопользования, устойчивости человечества разным факторам природных явлений, природных ландшафтных условий и адаптация имеют роль обособленного историко-практического развития. Поэтому значение данной статьи при изучении теоретических основ и проблем природопользования имеет высокую практическую ценность.

Ключевые слова: природопользование; общество; геоэкология; природные ресурсы, население; хозяйство; устойчивое развитие.

ON THEORETICAL PROBLEMS OF NATURE MANAGEMENT

It is work, the subject of research is the emergence of the term environmental management and it is need. In addition, the definitions of scientists researching nature management are given. And also considered the issues of evolution of ideas about nature management. The purpose of the study is to reveal the similarity and inconsistency of the opinions of scientists and researchers in the definition of the term nature management, to study the diversity of opinions. When studying nature management as a science, the decisive factor is the study of theoretical aspects. The current research of standard forms of nature management, human resistance to various factors of natural phenomena, natural landscape conditions and adaptation have the role of a separate historical and practical development. Therefore, the importance of this article in the study of theoretical foundations and problems environmental management has a high value.

Key words: nature management; society; geoecology; natural resources; population; economy; sustainable development.

Жаратылышты пайдалануу коом менен жаратылыштын көп кырдуу байланышын чагылдыруучу процесс болуп, адамзаттын чарбалык иш-аракетинин башталышы менен кошо эле

башталган деп айтууга болот. Бирок жаратылышты пайдалануунун концепциясы учурдагы илимий түшүнүктөрдө “жаратылыш – калк – чарба” системасынын татаал байланышын таанууда табигый илимдердин жана гуманитардык билимдердин синтезин ишке ашырууга мүмкүнчүлүк жаралып олтурганда гана калыптанды. Жаратылышты пайдалануу мааниси боюнча дисциплиналар аралык илимий багыт болгону менен географиялык компоненти ачык көрүнүп турат. Алсак, дүйнөнүн учурдагы көрүнүшүн көбүнесе жаратылышты пайдалануу калыптандырат, ошондой эле ал адамзаттын цивилизациясын жана бүтүндөй биосферанын өнүгүү келечегин аныктайт. Айрыкча, жаратылышты сарамжал пайдалануу мамлекеттердин жана аймактардын туруктуу өнүгүүсүнүн айныгыс кепилдиги экендигинде талаш жок. Жаратылышты пайдалануу маселелерине болгон кызыгуу экономика, социология, география, этнология ж.б.у.с. илимдерде өскөнү менен азырынча анын бирдиктүү түшүнүгү жок.

XX кылымдын экинчи жарымында жаратылыш ресурстарын, табигый ландшафттарды коргоонун жана калыбына келтирүүнүн теориясын жана практикалык иш-аракеттерин иштеп чыгууда өзгөчө атайын бир терминди, же болбосо түшүнүктү калыптандыруу зарылчылыгы пайда болгон. Биринчи жолу талапка ылайыктуу “жаратылышты пайдалануу” терминин орус окумуштуусу Ю.Н.Куражсковский 1958-жылы жарык көргөн эмгегинде сунуштап киргизген. Ал терминди мындай атаганынын себебин адамдар чарбалык иш-аракеттери жана ошондой эле саламаттыгын сактоо үчүн жаратылыш ресурстарын пайдаланат деп түшүндүргөн [1]. Ошол эле жылдарда илим изилдөөчүлөр Д.Л.Арманд өзүнүн теңавторлору менен “жаратылыш ресурстарын сарамжал пайдалануу” жаатында жаратылыш ресурстарынын кадастрын түзүү, аларды картографиялоо, жаратылыш ресурстарын пайдаланууну регламенттештирүү, рекультивациялоонун усулдарын иштеп чыгуу сыяктуу ж.б. эң актуалдуу маселелерди козгошкон. Авторлор географиялык изилдөөнүн өзгөчө маселеси катары – чарбалык мааниси бар жаратылыш чөйрөсүнүн компоненттеринин карым-катнашын анализдөө жана адамзат коомунун табиятка тийгизген таасирин изилдөө экендигин белгилешкен [2].

Андан дээрлик 10 жыл өткөндөн кийин Ю.Н.Куражсковскийдин “Очерки природопользования” деген китеби жарык көргөндөн кийин гана “жаратылышты пайдалануу” терминин жалпы коом кеңири колдонуп башташкан. Мында автор “жаратылышты пайдалануунун илим катары негизги маселеси – жаратылышты жана анын ресурстарын пайдалануу менен ишке ашкан, же болбосо алардын таасири астында өзгөрүүгө учурап жаткан бардык иш-аракеттердин жалпы принциптерин иштеп чыгуу. Мындай иштелмелердин эң башкы максаты – эмгектин жалпы негизи катары жаратылышка бирдиктүү мамиле жасоону камсыздоо” деп айтат [3]. Кээ бир окумуштуулар жаратылышты пайдаланууну изилдөөгө табигый-тарыхый, экономикалык, социалдык, техникалык, географиялык, экологиялык ж.б. илимдер тартылгандыгын, бирок алардын ичинен география илиминин орду өзгөчө маанилүү экендигин баса белгилешкен [4].

Демек, географиялык көз карашта жаратылышты пайдалануу түшүнүгү чарбанын өз алдынча функционалдык системасы катары карабастан, жаратылыш ресурстарын пайдалануучу жана геосистеманын экологиялык чөйрө пайда кылуу кызматчысы болгон социалдык-маданий процесс катары да кароого болот. Мындай оюн окумуштуу А.Г.Низамиев да өз эмгектеринде “жаратылышты пайдалануунун деңгээли керектөөчүлөрдүн саны менен эмес, керектөө маданияты менен аныкталат” деп белгилейт [5].

Жаратылышты пайдалануу географиялык илим катары калктын табигый ресурстарды

колдонуу процессинин территориялык өзгөчөлүгүн талдайт. Ал эми В.М.Котляков, А.М.Трофимов ж.б. жаратылышты пайдалануу илими экология, экономика, социология, география ж.б. илимдердин ийкемдүүлүк эффектисин камтуусу зарыл экендигин айтышат [6]. Мындан улам жаратылышты пайдалануу географиялык да аспектиси бар синтетикалык илим деп айтууга болот.

Баарыбызга маалым болгондой, жаратылышты пайдалануу маселелеринин географиялык изилдөөсү дагы деле жаратылыш чөйрөсүнүн булгануусу жана анын мониторинги, табигый ресурстарды коргоо сыяктуу геоэкологиялык проблемаларга басым жасайт [7]. Андан да жаратылышты сарамжал пайдалануу геоэкология деген түшүнүккө айланып бара жаткандыгы факт. Ал ХХ кылымдын акыркы чейрегиндеги жогорудагы көп сандагы маселелердин чечилүүсүндөгү өтө чоң ийгиликтерге жетишүүсү жана геоэкология – жаңы илимий багыт катары өзгөчөлөнүшү менен түшүндүрүлөт [8].

Башынан эле жаратылышты пайдаланууну жер ресурстарынын айрым бир бөлүгүн колдонуу иш-аракети катары түшүнүшкөн. Демек, бул жөн жерден эмес. Себеби, жаратылышты пайдалануунун теориялык негизин жерди колдонууну изилдөө усулдарын иштеп чыгуу түзөт.

ХХ кылымдын 70-жылдарынан тартып илимде жана практикада “жаратылышты пайдалануу” термини кеңири жайылып, колдонула баштаганы менен ал тар мааниде түшүнүлүп, ресурстарды колдонуу дегенди гана туюнткан.

Ал эми кеңири мааниде жаратылышты пайдалануу “коом менен жаратылыштын карым-катнашы” же “коомдук өндүрүш процесстери” түшүнүктөрү менен айкалышат [9]. Бирок, кандай кеңдикте болбосун жаратылышты пайдаланууну “коом менен жаратылыштын карым-катнашы” түшүнүгү менен эле чечмелеп коюу туура эмес, себеби, ал бир гана аспектисин түзөт.

Жаратылышты пайдалануу түшүнүгүн ар түрдүү окумуштуулар жана изилдөөчүлөр тарабынан ар түрдүү чечмеленип, түшүндүрүлүп келинген. Бул түшүнүктүн өнүгүүсүнө бир кыйла маанилүү идеяларын, сунуштарын В.А.Анучин, Ю.Г.Саушкин, В.С.Преображенский, К.К.Марков, Н.Ф.Реймерс сыяктуу советтик окумуштуулар киргизген. Аталган окумуштуулардын изилдөөлөрү бул илимий багыттын теориялык негизин түзгөн жана көз караштары канчалык бири-биринен айырмаланбасын, алардын баары төмөндөгү 2 түшүнүктө айкалышкан:

- жаратылыш ресурстарын жана шарттарын пайдалануунун негизги принциптери жана усулдары жөнүндө окуусу, анын ичинде адамзаттын жаратылыш чөйрөсүнө болгон таасири жана ал таасирдин кесепеттери боюнча талдоолор;

- жаратылышты пайдаланууну табигый ресурстарды коргоо жана кайра калыбына келтирүү иш-аракеттерин кошо камтыган бирдиктүү түшүнүк катары кароо.

Азыркы учурда бул комплекстүү илимий багыт жөнүндө ар түрдүү түшүнүктөр бар. Жаратылышты пайдалануунун теориясын түптөгөндөрдүн бири Н.Ф.Реймерс терминди төмөндөгүдөй бир нече аспектилер менен чечмелейт:

1. табигый-ресурстук потенциалды эксплуатациялоонун жана аны коргоо иш-чараларынын бардык формаларынын жыйындысы;
2. адамзаттын өзүнүн муктаждыктары үчүн курчап турган жаратылыш чөйрөсүн жана анын ресурстарын баштапкы өзүнө ыйгарып алуучу, колдонуучу жана кайра өндүрүүчү

- өндүргүч күчтөрдүн, өндүрүш мамилелеринин жана экономикалык ишканалардын, фирмалардын жыйындысы;
3. коомдун материалдык жана маданий керектөөлөрүн камсыз кылуу максатында жаратылыш ресурстарын коомдук өндүрүштө пайдалануу;
  4. адамзаттын Жердин географиялык катмарына тийгизген таасирлеринин жыйындысы;
  5. адамзат коому тарабынан колдонулган жаратылыш ресурстарын сарамжал пайдалануунун (ошол учурдагы) жалпы принциптерин изилдөөчү комплекстүү илимий дисциплина [10].

Л.П.Буеванын ою боюнча, жаратылышты пайдалануу – бул: 1) адамдар өзүнүн жашоосу үчүн шарттарды түзүү (жаратылышта даяр берилбегендиктен) иш-аракеттери; 2) адамдын жана анын мүмкүнчүлүктөрүнүн, күчүнүн өнүгүүсү үчүн өзгөчө жашоо формасы; 3) бардык жашоо процесстеринен олуттуу айырмаланган, маданияттын бар түрүн өздөштүрүү жана өнүктүрүүнүн негизинде дүйнөнү максаттуу өздөштүрүп, кайра жаратууга болгон адамдын өзгөчө касиети жана мүмкүнчүлүгү, анын жашоо активдүүлүгүнүн атайын түрү жана формасы [11].

География илиминин көз карашы боюнча, жаратылышты пайдалануу – коомдун тигил же бул экономикалык, экологиялык жана социалдык башкаруу иш-аракеттеринин эффективдүүлүктөрүнүн, аткаруучулардын квалификациясынын жана маданиятынын жыйынтыктарына жараша, ошондой эле айлана-чөйрөнүн абалын жана мүнөзүн чагылдырган ар түрдүү көп деңгээлдүү система деп айтууга болот. Демек, жаратылышты пайдалануу географиялык чөйрөнү да, аймактын калкынын аны колдонуудагы технологиялык мүмкүнчүлүктөрүн да камтыйт.

Чоң советтик энциклопедияда жаратылышты пайдалануу адамзаттын жаратылышка тийгизген таасирлеринин, өздөштүрүүсүн жана өзгөртүүсүнүн бардык тараптарын камтыган иш-аракет деген аныктама берген. Илим катары жаратылышты пайдалануунун негизги маселеси жаратылышты колдонуучу катары, чарбалык иш-аракеттердин бардык түрлөрүн комплекстүү анализдөө болуп саналат [12].

Албетте, жогорудагы авторлордун жаратылышты пайдаланууга берген функционалдык түшүндүрмөсү калктын чарбалык иш-аракеттерине жана экологиялык процесстерге басым жасайт. Ал эми маселенин социалдык-маданий аспектиси учкай эле каралып өткөндүгүн көрүүгө болот.

Биздин оюбуз боюнча, жаратылышты пайдалануунун объективдүү түшүнүктөрү, анын спецификалык кызыкчылыктарын, ошондой эле геоэкология, экономикалык география, экономиканын кызыкчылыктарын чектеген негизги бөгөт болуп жатат.

Жаратылышты пайдалануунун илим катары учурдагы өнүгүү этабы анын теориялык абалынын активдүү өнүгүүсү менен мүнөздөлөт. Ал сөзсүз түрдө территориялык оптималдаштыруу жана туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуу максатында жаратылышты сарамжалдуу пайдаланууга өтүүдө практикалык керектөөлөрдү стимулдаштырат. Айрыкча, азыркы учурда, жаратылышты пайдалануунун салттуу формасын жана адамзаттын ар түрдүү жаратылыш чөйрөлөрүнүн (жадагалса түндүк аймактардын эң катаал жаратылышынын) шарттарына болгон туруктуулугун, жаратылыш ландшафттарынын шарттарына маданий-чарбанын адаптация алышын тарыхый тажрыйба катары өзгөчө изилдөөгө алууда. Мындан сырткары, жаратылышты пайдалануунун классификациялык системасы, жаратылышты пайдалануунун картасын түзүү усулдары түзүлүп, турмушка ашырылууда.

Жаратылышты пайдалануунун территориялык структурасын оптималдаштырууну аныктоодо жана анын өнүгүүсүн жөнгө салууда геоэкологиялык жана экологиялык-экономикалык изилдөөлөр так сандык көрсөткүчтөрдү берет. Дагы бир баса белгилеп кетүүчү жагдай, биздин оюбуз боюнча, жаратылышты пайдаланууну “адеп-ахлактуу” жөнгө салуучу таянычын табуу үчүн ага гуманитардык изилдөөлөрдү жана анализдерди тереңдетүү зарыл.

Негизи, жаратылышты пайдалануу түшүнүгү ХХ кылымда пайда болгону менен, анын илим катары өсүп-өнүгүүсү жана актуалдуулугу ХХI кылымга таандык болду. Ошондой эле бул түшүнүк адамзат коомунун өнүгүү прогресси түздөн-түз көз каранды болгон илимдин жаңы багыты – “туруктуу өнүгүүнүн” өзөгүн түзөөрү дайыма көңүл борборунда болуп, изилдөөлөрдүн негизги максаты болууга тийиш.

Жыйынтык

Кыргыз Республикасында 2022-жыл Тоолордун экосистемасын коргоо жана климаттык туруктуулук жылы деп жарыяланды. Анын негизги максаты өлкөбүздүн жаратылыш ресурстарын коргоо, сарамжалдуу пайдалануу жана туура мамиле жасоо боюнча алгылыктуу кадамдарды, анын ичинде илимий изилдөө иштерин күчөтүү болуп саналат. Демек, бул багытта жаратылышты пайдалануунун теориялык негиздерин изилдөө, коюлган максатка жетүүнүн алгачкы тепкичи болуусунда күмөн жок.

Колдонулган адабияттар:

1. **Куражсковский, Ю.Н.** Основные современные проблемы общего природопользования [Текст] / Ю.Н.Куражсковский // О задачах общего природопользования и движения «За Ленинское отношение к природе». - Астрахань, 1958.- С. 15-16.
2. **Арманд, Д.Л.** Зарубежная Азия: физическая география [Текст]: учеб. пособ. для гос.ун-тов и пед.ин-тов / Д.Л.Арманд, Б.Ф.Добрынин, Ю.К.Ефремов и др. -М.: Учпедгиз, 1956. - 608 с.
3. **Куражсковский, Ю.Н.** Очерки природопользования [Текст] / Ю.Н.Куражсковский. -М.: Мысль, 1969. - 268 с.
4. **Бакланов, П.Я.** Территориальные природно-ресурсные системы [Текст] / [П.Я. Бакланов, П.Ф. Бровко и др.] // Региональное природопользование. Методы изучения, оценки и управления. - М.: Логос, 2002. -159 с.
5. **Низамиев, А.Г.** Учкул-кычкыл сөздөр: Учкул сөздөр [Текст] / А.Г. Низамиев. - Ош, 2015. - 32 б.
6. **Котляков, В.М.** Комплексные эколого-экономические системы: проблемы изучения [Текст] / В.М.Котляков, А.М.Трофимов // Изв.РАН. Серия географическая. -1999.- №1.- С. 8-17.
7. **Кочуров, Б.И.** Геоэкология: экодиагностика и эколого-хозяйственный баланс территорий [Текст] / Б.И.Кочуров. -Смоленск: СГУ, 1999. - 154 с.
8. **Голубев, Г.Н.** Геоэкология [Текст]: учеб. для студ. высш. учеб. завед. / Г.Н.Голубев. -М.: ГЕОС, 1999. - 338 с.
9. **Федоренко, Н.П.** Экономические проблемы оптимизации природопользования [Текст] // Н.П.Федоренко. -М.: Наука, 1973.- С. 8-21.
10. **Реймерс, Н.Ф.** Природопользование: Словарь-справочник [Текст] / Н.Ф. Реймерс. -М.: Мысль, 1990. – С. 404 - 405.
11. **Буева, Л.П.** Общественный прогресс и гуманизм [Текст] / Л.П. Буева. - М.: Знание, 1985. -64 с.
12. **Рунова, Т.Г.** Территориальная организация природопользования [Текст] / Т.Г.Рунова, Н.И.Волкова, Т.Г. Нефедова. - Москва, 1993. - 207 с.

DOI:10.54834/16945220_2021_1_194

Поступила в редакцию 10. 02. 2022 г.